

Detta är en del av rapporten *Spelet om de apatiska barnen – en granskning av en granskning*, av Johan Åsard för Uppdrag granskning, SVT, 2020.

SAMMANFATTNING AV GRANSKNINGEN

Den statliga utredningen om de apatiska asylsökande barnen var av flera skäl omstridd. Den nationella samordnaren var ifrågasatt. Debatten om barnen och orsakerna till deras tillstånd var en fråga som präglades av starka ideologiska motsättningar i kombination med empati för barnen och rädsla för främlingsfientlighet. Det fanns skäl för journalister att granska detta.

I *Spelet om de apatiska barnen* visade Uppdrag granskning hur den statliga utredningen var satt under hård press av debatten och rapporteringen i medierna. Programmet visade effektivt hur den nationella samordnaren agerade tillsammans med en tjänsteman på Migrationsverket i syfte att skaffa bevis för att barn manipulerades. Deras mailande om hur media skulle hanteras ger en avslöjande bild av en utredning som höll på att haverera.

Programmets granskning av en psykiatrikers påståenden om förgiftning pekar på brister i den statliga utredningens hantering av frågan om manipulation av barnen. Programmet visar att psykiatrikerns teorier var lätta att avfärda. I praktiken visade inga provtagningar på apatiska barn att de skulle vara förgiftade. Programmet visade också att utredningen i en del fall tolkade vetenskapliga artiklar på ett osakligt sätt.

Programmet belyste förtjänstfullt att påståenden om apatiska barn som plötsligt tillfrisknat vid avvisningen kunde vara försåtliga. Polisinspektörens berättelse i Debatt om barn som plötsligt tillfrisknar efter avvisning visar sig handla om en enda flicka och inte om flera barn. Flickan var inte heller helt apatisk. Ingenting bevisas dock när det gäller frågan om flickan hade simulerat sin sjukdom eller inte.

Innan jag sammanfattar mina invändningar mot programmet vill jag göra några reflektioner.

Att göra granskande reportage i det här timplånga TV-formatet som Uppdrag granskning utgör är en utmaning även för mycket rutinerade journalister. Få program av det slaget skulle klara sig helt från kritik i en så omfattande granskning som här har gjorts av *Spelet om de apatiska barnen*. I de flesta fall finns det fel och brister. Detta gäller även program som jag själv har stått bakom.

Att granska något i efterhand ställer höga krav på granskaren. Nya fakta har kommit i dagen. Detta påverkar oundvikligen. Att påstå något annat vore övermodigt. Jag har efter bästa förmåga försökt att förhålla mig till det som var känt om de apatiska barnen när *Spelet om de apatiska barnen* gjordes 2006. Det är så programmet måste bedömas. Jag hoppas att jag har lyckats med det, men jag kan naturligtvis inte svära mig fri från påverkan av nya vittnesmål och fakta.

De slutsatser jag drar är mina egna. De får gärna diskuteras.

Med det sagt ska jag sammanfatta de brister som jag anser att *Spelet om de apatiska barnen* lider av.

Jag börjar med utgångspunkten i programmet. Det berättas att den statliga utredningen påstod att det kunde finnas apatiska barn som var manipulerade. Därefter ställs frågan: "Kan det vara så att de apatiska flyktingbarnen är en bluff? Och vem är det i så fall som bluffar?" Intrycket av detta är att den

statliga utredningen misstänks fara med osanning och att det ska undersökas i programmet. Men vad hade utredningen egentligen påstått?

I avsaknad av en etablerad och vetenskapligt fastställd diagnos kom den statliga utredningen fram till en rad faktorer som kunde utgöra tänkbara förklaringar till de apatiska barnens tillstånd, antingen enskilt eller i kombination med varandra. Det handlade om stress över asylprocessen, tidigare trauma, bristande omsorgsförmåga hos föräldrarna, manipulation och simulering o s v.

Manipulation och simulering var alltså en av flera tänkbara förklaringar som angavs. Bakgrunden till detta var de omständigheter som omgav fenomenet med de apatiska barnen. Dessa omständigheter har jag redan redogjort för flera gånger: nästan samtliga barn kom från vissa specifika länder; det fanns en koppling mellan insjuknande och avslag på uppehållstillstånd; tillfrisknande var bara möjligt efter beviljat uppehållstillstånd; den epidemiska omfattningen; avsaknaden av motsvarande fenomen i andra länder o s v. Till detta kom rikligt med uppgifter om föräldrarnas beteende och andra observationer som väckte misstankar om manipulation.

Utredningen kunde visserligen inte presentera några bevis för manipulation. Men det kunde man inte när det gällde de andra faktorerna heller. Det kunde ingen. Detta framgår med all tydlighet i den tidens artiklar i Läkartidningen och Dagens medicin. Expertisen vred och vände på problemet, men ingen kunde bevisa något. Utredningen påstod inte heller att det säkert förekom manipulation utan sade att det *kunde* vara så. Inte heller var det ett generellt påstående som avsåg alla apatiska flyktingbarn utan "i enskilda fall".

Sammantaget måste det betraktas som fullt rimligt att frågan om manipulation togs upp av utredningen och angavs som en tänkbar förklaring bland andra. Detta gör att själva premissen i programmet måste ifrågasättas. Var det ett misstänkt missförhållande att utredningen påstod att det kunde förekomma fall av manipulation?

Det finns också ett grundläggande problem med programmets granskning av migrationsministerns och utredningens påstående att fenomenet med de apatiska flyktingbarnen var något nytt och bara fanns i Sverige. I syfte att motbevisa detta spårar programmet upp tidigare exempel på flyktingbarn med uppgivenhetssymtom. Man pekar också på forskning om barn med liknande symtom i Sverige och andra länder.

Men migrationsministern och utredningen menade inte att uppgivenhetssymtom och apati hos barn inte skulle ha förekommit tidigare. De syftade på *fenomenet* – den snabbt växande epidemin av apatiska asylsökande flyktingbarn. Det var det som var det nya. Programmet tolkar alltså det de säger på ett felaktigt sätt. Man utgår från den felaktiga premissen att utredningen och migrationsministern syftar på barnens *sjukdomssymtom* när de i själva verket talar om *fenomenet* – omfattningen av insjuknade barn under kort tid. De exempel som visas upp på enstaka tidigare fall av barn med uppgivenhetssymtom saknar alltså relevans. Granskningen blir meningslös. Det blir den även om migrationsministern verkligen syftade på barnens sjukdomssymtom. Det fanns vid den här tidpunkten inga vetenskapliga förklaringar till barnens tillstånd eller tillfredsställande jämförelser med etablerade diagnoser. Det finns det fortfarande inte. Utredningen hade för övrigt också rätt i att anhopningen av asylsökande flyktingbarn med uppgivenhetssymtom var ett nytt fenomen. Det fanns ingen motsvarighet någon annanstans.

Det görs flera felaktiga påståenden i sak. Ett exempel är påståendet att utredningen nonchalerade internationell forskning. Här används en brittisk psykiatriker för att driva den tesen. Han klagar över att han inte har kontaktats av utredarna. Det stämmer, men det har i själva verket ingen betydelse. Utredningen hade bevisligen tagit del av hans forskning och redovisat den.

Ett annat exempel är påståendet att den nationella samordnarens uppfattning om att apatiska flyktingbarn bara fanns i Sverige hade börjat väcka förvåning utomlands. Det ges två exempel på "förvåning". Det ena är en artikel i en psykiatrisk tidskrift som diskuterade olika teorier som kunde förklara barnens tillstånd. Men den innehöll inte någon kritik mot vare sig den nationella samordnaren eller utredningen. Det andra exemplet är FN-rapportörens uttalande om de apatiska flyktingbarnen vid sitt besök i Sverige. Det var inte heller motiverat av förvåning över den nationella samordnarens inställning.

Ett tredje exempel på sakfel är avsnittet med en australiensisk psykolog. Här får man intrycket att den nationella samordnaren ljugar när hon säger att han kontaktats av utredningen. Anledningen är att psykologen i ett intervjuklipp förnekar kontakt, vilket alltså verkar besvärande för den nationella samordnaren. Men varför säger psykologen så? I efterhand vet vi att utredningen försökte kontakta honom. Detta borde ha kontrollerats i stället för att låta ord stå mot ord med en kvardröjande känsla av att den nationella samordnaren för med osanning. Även påståendet att det fanns hundratals apatiska flyktingbarn i Australien borde ha kontrollerats.

Ett fjärde exempel är intervjun med chefen för Kriminalvårdens transporttjänst, i vilken denne säger att han inte sett några rapporter där apatiska barn blivit bättre vid en avvisning. Det bevisar i själva verket ingenting eftersom noteringar om förändrade hälsotillstånd inte var regel i rapporterna från Kriminalvårdens transporttjänst. Detta vet inte tittaren, som alltså blir vilseledd.

Sammantaget ger dessa sakfel ett förledande intryck av oegentligheter som inte fanns.

Huvudfrågan i programmet är om det kan vara så att de apatiska flyktingbarnen simulerar eller är manipulerade till att låtsas vara sjuka, som den statliga utredningen påstod i sin andra rapport. Eller som det formuleras i början av programmet: Kan de apatiska barnen vara en bluff? Svaret som ges är nej, det finns inga belägg för manipulation eller simulering.

Vad hade då UG för "belägg" för att kunna säga detta?

De kriterier som sattes upp för att undersöka om barn simulerade eller var manipulerade var att det skulle bekräftas i journaler och av behandlande läkare. Ett 30-tal fall gick igenom. Utöver detta tillfrågades behandlande läkare och ansvariga på Migrationsverket om de observerat eller hört om några misstänkta fall av simulering eller manipulation. Sammanlagt täcktes uppåt hundra fall av apatiska barn av undersökningen.

Men hur relevanta var kriterierna man ställt upp? Det fanns inga etablerade diagnoser för de apatiska barnens tillstånd. Läkarna och psykiatrikerna famlade efter förklaringar. Man kan fråga sig hur manipulation på ett säkert sätt skulle kunna skiljas ut från alla omständigheter som omgav barnen? Hur skulle vårdpersonalen till exempel tolka den negativa inverkan som föräldrarna – framför allt mödrarna – hade på barnen? Var det manipulation eller omedveten/oavsiktlig påverkan? Hur skulle man tolka avsaknaden av muskelförtvining och liggsår? Hur skulle manipulation definieras och journalföras? Till detta kom en rädsla hos vårdpersonalen, inklusive läkarna, för att misstänkliggöra flyktingfamiljerna.

Med de kriterier man satte upp blev bilden av problemet med de apatiska barnen förenklad och ensidig, för att inte säga vilseledande. Man använder begreppet "belägg" för att ge intryck av saklighet. Men trovärdigheten i begreppet är helt beroende av kriterierna. Och kriterierna man satte upp begränsade synfältet på ett fatalt sätt.

I programmet nämndes inte de unika omständigheter som omgav de apatiska flyktingbarnen. Inget sades om att i stort sett samtliga barn kom från vissa specifika länder. Inget sades om att inga

ensamkommande barn insjuknade. Inget sades om att det inte fanns några rapporter om motsvarande tillstånd i den endemiska omfattningen hos flyktingbarn i andra länder. Inget sades om att det enda som gjorde barnen friska var beviljat uppehållstillstånd. Inget sades om observationer av avsaknad av muskelförtvining och liggsår.

Det var dessa unika omständigheter och omfattningen av problemet som var själva grunden för debatten om orsakerna till barnens tillstånd. Det var också skälet till att den statliga utredningen tillsattes. Men inga av dessa omständigheter som omgav de apatiska barnen berättades. Det måste betraktas som en allvarlig underlåtenhet att inte ge tittaren den informationen.

Man kan också fråga sig om avsaknaden av "belägg" skulle betyda att det inte fanns några barn som var manipulerade? I programmet sägs det visserligen inte att det inte fanns barn som var manipulerade. Men vad tyckte man sig då kunna bevisa? Vad hade hänt om man hade hittat ett eller två fall där man ansåg att manipulation kunde "beläggas". Vilka slutsatser skulle man ha dragit av det? Skulle det ha utgjort "belägg" för att alla andra barn var sjuka på riktigt? I själva verket kanske det var ett tecken på att det kunde finnas fler manipulerade barn – att de enstaka fallen var toppen på ett isberg av manipulerade barn.

I programmet inges det också en känsla av att alla som påtalar underliga omständigheter eller yttrar misstankar om manipulation har förutfattade meningar, är okunniga eller spekulerar på lösa grunder. Att de två psykiatriker som inte hade någon egen erfarenhet av de apatiska barnen får så stort utrymme förstärker det intrycket. Den ene säger sig också vara emot ett mångkulturellt samhälle och uttrycker sig generaliserande om människor från vissa länder. Detta färgar av sig på dem som hade erfarenhet av barnen och som ville föra diskussioner om det förekom manipulation.

En person som drabbas av detta i programmet är en psykiatriker som hade sagt offentligt att det fanns illavarslande omständigheter kring de sjuka barnen och deras föräldrar. Han påstås felaktigt ha en begränsad erfarenhet av de apatiska barnen. Han anklagas för att sprida rykten om att barn skulle ha tagit mat ur kylskåp på nätterna när han inte sett det själv. Samtidigt undanhålls tittaren information om observationer som han själv och personalen hade gjort, och som gett dem anledning att misstänka att barnen var manipulerade.

Att psykiatrikerns bevekelsegrund för att påtala underligheter i familjernas beteende var en omsorg om barnen framgår inte heller. Intrycket är i stället att han vill misstänkliggöra flyktingfamiljerna. Varför han skulle vilja göra det framgår inte. Detta insinuanta framställningssätt är genomgående för programmet. Varje person som ifrågasätter barnens sjukdom antyds utan urskiljning vara okunnig, ignorant, konspiratorisk eller fördomsfull.

Programmet borde ha gjorts med ett bredare perspektiv. De unika omständigheter som omgav fenomenet med de apatiska barnen borde ha nämnts. Till detta kommer alla observationer som gjordes av misstänkta missförhållande i flyktingfamiljerna. Varför inte ha låtit psykiatrikern med egen erfarenhet av barnen berätta om den vanmakt som sjukvårdspersonal kände i avsaknad av etablerade diagnoser och behandlingsmetoder? Och den frustration som fanns över känslan av att saker inte stod rätt till med föräldrarnas sätt att förhålla sig till de sjuka barnen?

Här fanns också flera källor att ösa ur, till exempel rapporter och enkäter som gjorts med personal om hur vården av barnen upplevdes som frustrerande och problematisk och där misstankar om manipulation formulerades. En psykolog som var med i programmet stod bakom en sådan rapport, men fick inga frågor om det. I Läkartidningen och Dagens Medicin förekom rikligt med observationer när det gällde anmärkningsvärda symtombilder och föräldrarnas roll.

Det kanske inte hade blivit lika slagkraftigt som att säga sig kunna avvisa alla misstankar om att de apatiska flyktingbarnen bluffade. Men det hade gett en relevantare, sannare och mer intressant bild av den komplexa situation som förelåg.

I stället ställde sig programmet till hundra procent på den ena sidan av åsiktskriget om de apatiska flyktingbarnen. Detta utan att egentligen bevisa någonting.

DISKUSSION

I det här avslutande kapitlet ska jag titta på hur produktionen av programmet gick till. I anslutning till det för jag ett resonemang om journalistiska arbetsmetoder. Därefter följer ett avsnitt om de sex barn som vårdades i både Sverige och Norge 2004-2005 och som har aktualiserats i samband med reportaget i Filter. Har fallet med de "norska" barnen någon betydelse för hur man ska se på *Spelet om de apatiska barnen*?

ARBETET MED PROGRAMMET

Jag har haft samtal med redaktören för *Spelet om de apatiska barnen*, den ansvarige utgivare och reportern. Jag ville veta hur arbetet gick till och hur de tänkte kring en del av de frågor som jag tar upp. De har alla varit generösa med att ge mig information, även om minnena knappt 14 år senare av naturliga skäl har bleknat en del.

Idén till granskningen av de apatiska flyktingbarnen kom från reportern. Arbetet med programmet pågick under sommaren 2006. Redaktören och reportern berättar att produktionsprocessen var ansträngd av tidsskäl (som det ofta kan vara). Någon vecka före sändning dök uppgifterna om mailväxlingen mellan den nationella samordnaren och Migrationsverkets tjänsteman upp. Det gjorde att programmet fick klippas om i ett sent skede för att bereda plats för de nya uppgifterna. Detta var emellertid inget som förändrade det grundläggande innehållet i programmet: granskningen av den statliga utredningens påstående att de apatiska barnens tillstånd kunde bero på simulering eller manipulation.

Ett speciellt problem var att den nationella samordnaren inte ställde upp på intervju. Hon var inbokad men backade ur trots upprepade förfrågningar. Samma sak gällde utredningens forskningsledare. Det enda den nationella samordnaren kunde acceptera var om intervjun direktsändes. Detta var inte tekniskt möjligt för UG att genomföra. Man erbjöd henne att göra en bandad intervju som kunde läggas ut i sin helhet på UG:s hemsida, men det accepterade hon inte.

Det faktum att det inte gick att ställa frågor till den nationella samordnaren hänvisar reportern till när vi har pratat om delar i programmet som jag tycker är problematiska. Det gäller till exempel den sekvens där ord står mot ord mellan henne och den australiensiske psykologen om huruvida det hade tagits någon kontakt med honom eller inte. Reportern menar att om den nationella samordnaren hade ställt upp på intervju hade hon kunnat berätta att ett mail skickats till psykologen. Samma typ av argument använde sig SVT av i sina yttranden till Granskningsnämnden angående en del andra moment i programmet som anmäldes av den nationella samordnaren. Hade hon ställt upp hade hon fått utrymme för sina förklaringar.

Jag ställer mig tveksam till att skylla oklarheter och felaktigheter på att den granskade inte vill låta sig intervjuas, i det här fallet den nationella samordnaren. Som tidigare nämnts menar jag att de motstridiga påståenden och obekräftade uppgifter som förekom i programmet kunde ha kontrollerats oavsett om hon ställde upp på intervju eller inte.

Programmet faktakontrollerades av redaktören och reportern enligt den så kallade line-by-line-metoden, ett slags systematiserad faktagranskning.¹ I ljuset av min granskning av *Spelet om de apatiska barnen* konstaterar jag att faktakontrollen av programmet brast på flera punkter. Jag tror att problemet var bristande distans till materialet och att den tes som jag menar drevs i programmet fick ett olyckligt genomslag i tolkningen av de fakta som presenterades och de påståenden som gjordes.

Men drev programmet en tes? Vad var programmets ärende? Vad var egentligen syftet med *Spelet om de apatiska barnen*? Var det att bevisa att det inte fanns några manipulerade barn?

Reportern menar att syftet inte var att driva en tes om att det inte fanns några manipulerade apatiska barn. Utgångspunkten för granskningen var inte att undersöka om det fanns några manipulerade barn utan att ta reda på *hur många* det kunde röra sig om. Så här beskriver han det:

”Målsättningen med programmet var att – utifrån en tidvis upphetsad debatt i medierna samt den statliga utredning som våren 2006 kom fram till slutsatsen att manipulation och simulering tillhör de faktorer som kan förklara enskilda fall av barn med uppgivenhetsymtom – se hur vanligt förekommande manipulation i så fall är. Det var viktigt att granskningen skulle vara öppen och förutsättningslös.

En tidig arbetshypotes var att vi skulle hitta 3-5 fall av manipulation, men vi var öppna för att det kunde handla om fler, betydligt fler – eller färre – fall. Med tanke på hur debatten hade gått var vår fråga inte om manipulation förekom – utan hur vanlig den var.

Denna inställning framkommer tydligt i programmet där vi aldrig säger att manipulation inte förekommer – utan att vi inte hittade några fall under vår research. I ett uppföljande program sommaren därpå underströk jag detta ännu tydligare: ’Helt kan man aldrig utesluta det [manipulation]. Det finns alltid föräldrar som är beredda att göra det mesta.’

Vi var naturligtvis också medvetna om den starka laddningen i frågeställningen. Redan på det första idémötet var vi därför överens om att vi – oavsett resultat – skulle publicera dessa.”²

Reportern menar alltså att idén bakom granskningen inte handlade om att ifrågasätta den statliga utredningens påstående om att det kunde finnas manipulerade barn. Intentionen var att undersöka hur många det kunde röra sig om. Hypotesen var att man skulle finna endast ett fåtal fall, men att det fanns en öppenhet för att det kunde finnas allt från inga manipulerade barn till väldigt många. Utgångspunkten för granskningen var inte en tes, ett påstående, om hur saker och ting låg till. Granskningen skulle ske förutsättningslöst.

Men hur förutsättningslös var granskningen egentligen? Och om den var det, betyder det att programmet inte drev en tes? Reporterns invändning väcker en del frågor om utgångspunkten för granskande journalistik och om det som brukar kallas tesdrivande journalistik. Det kan vara värt att resonera något om detta.

¹ Line-by-line-granskning infördes två år tidigare på UG av Nils Hanson. Metoden används fortfarande. Den har utvecklats och är både mer omfattande och säkrare i dag än den var då. Nu för tiden är till exempel en extra redaktör med vid granskningen för att någon med distans till materialet ska bedöma det. Källa: *Så arbetar vi på Uppdrag granskning*, SVT 2016. Se även Nils Hanson: *Mediemagasinet hjälpte oss att bli bättre*. Sidan 142-152 i Torbjörn von Krogh (red): *Vem granskar granskarna? Svensk mediegranskning 1988-2012*. Stiftelsen institutet för mediastudier 2012.

² Mail från reportern 2020-03-16.

En journalistisk granskning börjar oftast med en hypotes. En hypotes är ett antagande eller en kvalificerad gissning om att någonting förhåller sig på ett visst sätt. Hypotesen kan vara grundad på ett tips från en källa eller på att journalisten har skaffat information som pekar på ett missförhållande som borde undersökas. Det kan till exempel handla om uppgifter om att ett stort företag använder mutor för att göra lönsamma affärer med en diktatur.

En hypotes måste beläggas innan den kan sägas vara sann. Om den inte går att belägga ska den förkastas. Då har granskningen inte gett det resultat som förväntades. Detta gäller såväl vetenskaplig forskning som journalistisk granskning. Det är alltså viktigt att journalisten är öppen mentalt för att hypotesen kanske inte kommer att verifieras, till exempel att det inte går att finna några belägg för att det misstänkta företaget i exemplet ovan använder sig av mutor – trots att det fanns uppgifter som från början pekade i den riktningen.

En granskning kan också vara helt förutsättningslös. Reportern har inte någon bestämd hypotes utan vill bara ta reda på fakta inom ett ämnesområde. Utgångspunkten blir alltså inte ett antagande om att det finns ett missförhållande utan en fråga: Kan det finnas ett missförhållande? Granskningen får då ofta karaktären av en kartläggning. Det skulle till exempel kunna handla om att jämföra överlevnaden efter bypassoperationer i olika delar av landet. Finns det några skillnader? blir frågan.

Att det inte finns någon hypotes om vad resultatet av granskningen kan bli hindrar förstås inte att den kan leda till ett avslöjande eller nyhet. I exemplet med kartläggningen av bypassoperationer skulle ett intressant resultat vara om det visade sig att det finns skillnader i överlevnad mellan olika regioner i landet (en del kanske också skulle tycka att det var intressant om det visade sig att det inte fanns några skillnader i överlevnad, men nyhetsvärdet skulle bli mindre).

Helt förutsättningslösa granskningar hör dock till ovanligheterna, vill jag påstå. Det är svårt att tänka sig att en reporter vill granska något utan att ha någon som helst idé om vad resultatet skulle kunna bli. I de flesta fall finns det något slags förväntan på ett resultat som kan publiceras som en nyhet eller ett avslöjande, även om det bara rör sig om en känsla. Det är också svårt att tänka sig att en uppdragsgivare skulle vara beredd att lägga resurser på att sätta igång en granskning utan att det finns en idé om vad den skulle kunna leda till, även om det säkert kan förekomma.

Oavsett om journalisten börjar med en helt förutsättningslös undersökning eller med en hypotes måste insamlingen av fakta ske på ett förutsättningslöst och relevant sätt. Allt måste tas in, även sådant som talar mot den eventuella hypotesen. Därefter måste tillförlitligheten hos insamlade fakta kontrolleras. Går det att lita på vad en källa uppger? Stämmer det som står i ett dokument?

När faktakontrollen är klar vidtar analysen. Materialet ska göras användbart och meningsfullt. Går det att dra någon slutsats? Vilken är den bild som tonar fram? Går det att påstå något utifrån materialet? Och – är den tolkning som görs i överrensstämmelse med verkligheten? Att fakta stämmer behöver inte betyda att analysen är riktig. Att enskilda detaljer är sanna behöver inte betyda att helhetsbilden är sann. Något kan vara faktiskt korrekt men substantiellt osant eller osäkert.

Detta kan låta som självklarheter. Men det sistnämnda – att göra en korrekt analys av materialet – kan vara en svag punkt. Den granskande journalistiken har varit framgångsrik med att utveckla metoder för faktakontroll, men mindre bra på att säkerställa att analys och tolkning är korrekt.³

---

³ "Although journalism may have developed various techniques and conventions for determining facts, it has done less to develop a system for testing the reliability of journalistic interpretation." Bill Kovach; Tom Rosenstiel: *The Elements of Journalism*. Three Rivers Press 2014. Sidan 105.

Det gäller också att vara uppmärksam på risken för *confirmation bias*, det vill säga att man omedvetet styrs av den egna uppfattningen (bias) och ensidigt söker efter fakta som bekräftar de förväntningar man har på hur saker och ting ligger till. Risken för *confirmation bias* gäller alla steg i den journalistiska processen – faktainsamling, urval av fakta, faktakontroll, analys och slutsatser. För att motverka *confirmation bias* måste inte journalisten göra sig fri från egna värderingar och förväntningar, något sådant är omöjligt att uppnå. Men hen måste göra sig medveten om sina bias och ta kontroll över dem. Journalisten behöver inte vara objektiv, men metoden måste vara det.

Ett begrepp som dyker upp ibland när granskande journalistiska TV-program som Uppdrag granskning diskuteras är *tesdrivande journalistik*. Begreppet används oftast i negativ mening, till exempel när en journalistisk granskning eller skildring anses ha gjorts på ett hårdvinklat sätt eller när journalisten anklagas för att ha åsidosatt journalistiska kriterier som balans och saklig faktaredovisning i syfte att driva en tes, det vill säga ett påstående om hur något ligger till. Inte sällan upplevs tesdrivande journalistik som politiskt eller ideologiskt motiverad.

Det som gör att granskande TV-program som UG kan uppfattas som tesdrivande är att de är utformade efter en dramaturgi som är lånad från fiktionen. Budskapet är tydligt och den moraliska polariseringen i berättelsen är stark. Vi uppmanas att reagera på de missförhållanden som presenteras. Personer och institutioner framställs som onda eller goda. Det finns drabbade och det finns ansvariga som ställs till svars på ett inte sällan konfrontativt sätt. Programmen är redigerade så att de ska väcka känslor och engagemang, samtidigt som man vill ge intryck av att sakligt förmedla fakta. Detta kan upplevas som övertygande, men också som manipulativt eftersom berättargreppen ofta styr publiken mot en förutbestämd slutsats.⁴

Det behöver inte betyda att tesdrivande journalistik måste vara osann eller förledande. Att skildra saker ur ett visst perspektiv motsäger inte nödvändigtvis att slutsatserna är korrekta. Urval av fakta behöver inte betyda att sanningen blir snedvriden. Ett dramatiskt berättande kan väcka känslor och insikter som inte kommer fram vid ett strikt faktaredovisande. Men de metodiska kraven är lika höga som i all journalistisk verksamhet om tesdrivande journalistik ska utföras på ett bra sätt, det vill säga göra anspråk på att berätta sanningen. Precis som i vetenskaplig forskning gäller det att kunna argumentera för sin tes på ett övertygande sätt för att vinna publikens förtroende. I detta ingår att även ta upp motargument och bemöta dem. Man kan också vara transparent med sina metoder och redovisa dem.⁵ Att däremot ha en tes som *utgångspunkt* för en granskning är riskabelt, eftersom det riskerar att blockera en förutsättningslös faktainsamling och tolkning av materialet.

När det gäller UG:s sätt att arbeta är man noga med att skilja på begreppen hypotes (antagande) och tes (påstående) när man diskuterar uppslag och idéer till granskningar. Det är en farlig utgångspunkt att starta en granskning med en tes. Den som börjar med en tes har redan bestämt sig för vad resultatet ska bli. Det finns, som nämnts, en betydande fara för *confirmation bias*. Risken att landa i ett felaktigt resultat ökar. Denna fara finns naturligtvis också om man utgår från en hypotes, men risken är mindre. En hypotes är alltså okej att starta med, men inte en tes. Detta för att undvika att reportern i förväg binder sig mentalt vid ett bestämt resultat.⁶

⁴ Magnus Danielson: *Den granskande makten. Institutionell identitet och rättsnarrativ i SVT:s Uppdrag granskning*. Stockholms Universitet 2016. Sidan 43-44.

⁵ Bill Kovach; Tom Rosenstiel: *The Elements of Journalism*. Three Rivers Press 2014. Sidan 129.

⁶ Nils Hanson: *Mediemagasinet hjälpte oss att bli bättre*. Sidan 148-151 i Torbjörn von Krogh (red): *Vem granskar granskarna? Svensk mediegranskning 1988-2012*. Stiftelsen institutet för mediastudier 2012.

Enligt reportern i *Spelet om de apatiska barnen* var utgångspunkten att undersöka hur många barn som var manipulerade. Det handlade inte om en tes eller påstående om att det skulle vara på ett visst sätt. Han var öppen för olika utfall av undersökningen. Det kunde röra sig om några få manipulerade barn, inga alls eller väldigt många. Undersökningen hade alltså karaktären av en förutsättningslös kartläggning.

Han hade också – som man oftast har när man börjar en granskning – en hypotes, alltså ett antagande om eller en förväntan på ett visst resultat av kartläggningen. Förväntningen var att hitta enstaka fall av manipulation, kanske 3-5 fall på hundra barn. I en debattartikel i DN i höstas förtydligade han att det i så fall skulle betyda att den överväldigande majoriteten av alla apatiska barn var sjuka på riktigt. De få fallen av manipulation skulle utgöra undantag:

”Jag skulle bli förvånad om vi inte hittar tre, kanske fyra, fem fall av manipulation. Men då har vi det i alla fall svart på vitt. Då vet vi att ryktena stämmer i dessa fall, och att resten av de kanske hundra apatiska barnen är sjuka på riktigt.”

När undersökningen var klar kunde han konstatera att hypotesen höll, antalet belagda fall av manipulerade barn var inte bara mycket få, det var noll. Detta presenterades i programmet som ett påstående, alltså en tes: ”Det finns inga belägg för att apatiska barn är manipulerade.” I programmet läggs det sedan fram en rad argument för att visa att tesen/påståendet är riktig. Det är läkare som säger att de inte har sett eller har hört talas om manipulerade barn och det är personer som påstår att det förekommer manipulation, men som inte kan styrka det när de ombeds att göra det.

En invändning mot att säga att programmet drev en tes skulle kunna vara att programmet var utformat som en rad frågor, inte påståenden. Den huvudsakliga frågan i *Spelet om de apatiska barnen* var om de apatiska barnen kunde vara en bluff. Men att programmets ärende framställs som en fråga och inte som ett påstående handlar om dramaturgi, det är ett berättartekniskt sätt att skapa intresse hos publiken att fortsätta titta på programmet. Man hade kunnat börja programmet med ett påstående och sagt: ”Vi har inte funnit några belägg för att de apatiska barnen är en bluff. De är sjuka på riktigt.” Men det hade inte blivit lika spännande. Påståenden skapar inte nyfikenhet. De är slutna. Frågor ger däremot intryck av öppenhet för olika utfall – även om svaret egentligen redan finns i resultatet av granskningen.

Som nämnts beskriver reportern granskningen av orsakerna till de apatiska barnens tillstånd som förutsättningslös. Han menar att de var öppna för att det kunde finnas allt från inga manipulerade barn till väldigt många. Oavsett resultat skulle det publiceras. Det låter rimligt. Om UG skulle ”mörka” ett ”obekvämt” resultat skulle det skada programmets trovärdighet.

Men är det särskilt troligt att man räknade med detta? Det är svårt att tänka sig att UG skulle inleda en granskning där man på allvar räknade med att i slutändan kanske behöva peka ut ett stort antal asylsökande flyktingfamiljer som simulanter och bluffmakare. Det fanns också, som nämnts, en uttalad förväntan om att hitta endast ett mycket litet antal fall av manipulation. Detta var hypotesen. Den måste ha haft sin grund i en föreställning om vilka svar man skulle få när man gjorde sin undersökning. Det kan knappast ha rört sig om en ren gissning. Till exempel var Barnläkarförbundets inställning – att det inte förekom simulering eller manipulation – väl känd. Med tanke på hur debatten om de apatiska barnen såg ut var det knappast heller troligt att någon läkare skulle våga gå ut offentligt i Uppdrag granskning och peka ut specifika barn som simulanter. Därtill med följderna att förstöra deras möjligheter att få stanna i Sverige.

Arbetsmetoderna och sättet att presentera granskningen på i programmet inger också betänkligheter kring hur öppen granskningen var för olika resultat. Som framgått är faktakontrollen

undermålig. Ord får stå mot ord med en kvardröjande känsla av att något inte stämmer. Kriterierna för att undersöka om barn var manipulerade var begränsande. Det redogörs inte för de generella omständigheter som föranledde misstankar om manipulering. Allt detta understödjer på ett förledande sätt påståendet i programmet: att det inte fanns några belägg för att barn var manipulerade.

Man kan också fråga sig vad som menas med att det inte fanns några belägg för att barn var manipulerade. Betyder det att det inte fanns några sådana fall? Nej, det gick naturligtvis inte att utesluta. Alltså sägs det aldrig i programmet att det inte kunde finnas manipulerade barn. Men det måste betraktas som inget annat än en nödvändig – om än outtalad – brasklapp. Det bestående intrycket av programmet är likväl att det inte fanns några manipulerade barn. Om det ändå skulle finnas skulle de utgöra enstaka undantag.

I en intervju med reportern i ett uppföljande UG-program från sommaren därpå får han frågan om han kan utesluta att det förekommer manipulation. Han säger att det nog kan förekomma. Men han lägger till att det "fortfarande inte finns ett enda fall" och att en enig barnläkarkår "slagit fast att vi en gång för alla kan begrava den misstanken". Här går han alltså ett steg längre än vad han gjorde i *Spelet om de apatiska barnen* och påstår att det faktiskt inte fanns några fall av manipulation, även om han börjar med (den nödvändiga) brasklappen att det inte går att utesluta helt att det kan förekomma.

Sammanfattningsvis menar jag att *Spelet om de apatiska barnen* drev en tes. Tesen var baserad på en hypotes som man ansåg hade verifierats. Så långt är det egentligen oproblematiskt. Det är inte heller viktigt. Problemet är att metoden för granskningen – kriterierna för undersökningen av om det fanns manipulerade barn – var begränsande. Resultatet är inte tillförlitligt. Det är också djupt problematiskt att de omständigheter som talade emot eller komplicerade resultatet av undersökningen inte redovisades i programmet. Tittaren får inte en ärlig möjlighet att bilda sig en egen uppfattning eftersom relevanta fakta inte presenteras. Oavsett om man kallar det för tesdrivande journalistik eller inte är det illa underbyggd granskande journalistik. Detta är särskilt beklagligt i ett ämne som var så omdiskuterat och där det fanns behov av en bra journalistisk granskning.

DE "NORSKA" BARNEN

I samband med publiceringen av Filters reportage i höstas väcktes på nytt frågan om betydelsen av det jag kallar för de "norska" barnen. Det handlar om sex barn i fyra flyktingfamiljer som 2004-2005 reste fram och tillbaka mellan Norge och Sverige för att få asyl. Samtliga barn hade insjuknat i apati i Sverige. De sondmatades och var illa därnär. I media påstods det att barnen hade blivit bättre under norsk vård.

Under arbetet med *Spelet om de apatiska barnen* fördes en diskussion om de "norska" barnen. Frågan var om ett av fallen, en pojke som kallas för A, skulle tas upp i programmet. Detta var samma fall som den nationella samordnaren hade sökt information om i sin mailväxling med den norska sjuksköterskan när hon letade efter exempel på manipulerade barn. Eftersom samordnaren inte ställde upp på intervju valde man att inte beröra fallet med A i programmet. I stället togs fallet upp i en artikel som publicerades på UG:s hemsida en månad efter att programmet sändes.⁷

I artikeln tillbakavisades alla påståenden om att A skulle ha blivit friskare under norsk vård eller att han var manipulerad av föräldrarna. Det berättades att efter att A:s familj återvänt till Sverige var

⁷ *Många frågor kvarstår*. UG:s hemsida, SVT 2006-10-12.

han svårt apatisk. När familjen fick uppehållstillstånd våren 2006 började han långsamt bli bättre, men ett fullständigt tillfrisknande skulle ta över ett år, enligt pojkens svenske läkare. Vid tidpunkten för sändningen av *Spelet om de apatiska barnen* var A fortfarande sjuk.

Vad bevisar då fallen med de ”norska” barnen? Enligt Filter utgör barnen, inklusive fallet med pojken A, belägg för att apatiska barn manipulerades av sina föräldrar. Jag har själv läst journalerna från Norge och ska kort redogöra för fallen. Det rör sig, som nämnts, om sex barn i fyra familjer.⁸

Ett av barnen, en åttaårig flicka, hade tidigare gjort två självmordsförsök (en gång med ett anoraksnöre och en gång med mammans mediciner) och sondmatades när hon lades in. Hon kunde gå själv men var okontaktbar och pratade inte. En läkarundersökning visade att hon var somatiskt frisk och förstod allt som sades. Vid besök i ett stall och på en julshow piggnar flickan till och följer vad som sker. Föräldrarna är ett bekymmer i sammanhanget. Mamman motsätter sig att flickan ska gå på bio. Pappan är inte psykiskt frisk. När familjen till slut avvisas till Tyskland äter och dricker flickan både före avresa och under flygresan. Hon går själv på och av planet, men svarar inte på tilltal. ”Hon betar sig lite mer vaket och är raskare vid avvisningen, men i stort sett är det ingen större förändring”, står det i journalen.

Ett annat fall rörde två 16-åriga flickor (tvillingar) som kom till Norge tillsammans med sin mamma och styvfar från Örebro där de varit inlagda på BUP. Totalt apatiska. Sondmatades. En läkarundersökning visar att mamman hade injicerat dem med det morfinliknande preparatet Demedrol inför resan till Norge från Sverige. Detta var dock inte orsaken till flickornas tillstånd. Familjen skickas tillbaka till Sverige där flickorna omedelbart läggs in på sjukhus.

Ett par månader senare återkommer familjen till Norge. Mamman säger att de inte fick bra vård i Sverige. Flickorna går men är passiva. Personalen uppfattar mamman som manipulerande. Hon klagar över att de inte äter, men flickorna är välnärda och inte uttorkade, konstateras i journalen.

Den här gången får båda flickorna återkommande hysteriska anfall. Alltid när mamman är närvarande. Anfällen liknar inte något personalen sett tidigare och kommer som en blixtnedslag från klar himmel, ibland efter att mamman viskat något till flickorna. Under ett anfall sparkar en av dem sönder en säng och attackerar personalen med en plank. Hon uppvisar en förvånansvärd styrka. ”Tre personer skadas på några sekunder. Stämmer inte med att de inte äter och dricker”, står det i journalen. När familjen avvisas till Kazakstan har flickornas tillstånd förbättrats. ”Vid avresa från Norge ställer de sig själva, äter själva, kontinenta”, står det i journalen.

Två av barnen i Norge, en 17-årig pojke och hans tioåriga lillasyster, utvisas tillsammans med sin farmor (bestemor) efter en tid där. Flickan är vid avresan till Moskva i samma apatiska tillstånd som när hon kom till Norge från Sverige, står det i journalen. Hon har slutna ögon och är helt slapp i kroppen. Hon får valium inför flygresan, men blir inte sömnig utan piggnar till. Hon pratar lågt med sin farmor på planet och sitter upp utan hjälp. Vid ankomsten till Moskva bärs flickan av planet. Men hon kan hålla sig fast själv och sätter sig på en bänk i ankomsthallen.

Pojken genomgår en till synes större förändring i sitt beteende. Vid avfärden från Norge blir han körd i rullstol och bärs ombord på planet. Han får en blöja. Vid en mellanlandning går han till toaletten på flygplatsen och tar av sig blöjan. Vid ankomsten till Moskva går han av planet själv. Han bär sin farmors ryggsäck åt henne, frågar efter sin MP3-spelare på norska och ringer ett samtal med mobilen.

⁸ De ”norska journalerna”: Kommittéarkiv KY 5588, Riksarkivet.

Det sista barnet i Norge, pojken A som omnämns tidigare, framstår som ett ovanligt tragiskt fall. Han är nio år gammal och kommer med sin mamma och pappa från Sverige där han sedan fem veckor tillbaka insjuknat i en djup depression. Flera omständigheter talar för att han blir bättre under vården i Norge – eller åtminstone inte är apatisk. Han leker med Lego, han leker med läkarnas reflexhammare och svarar med namn på de bilder av djur som visas upp, han spelar kort med sin två år äldre bror och reagerar när denne retas med honom. Han säger till personalen att han ska visa hur man bygger med Lego. "A är allt annat än apatisk och vill ha med mig och leka", skriver en sköterska i journalen.

Mamman beskrivs som manipulativ i journalerna. Hon anser att sonen får för mycket mat. Hon påstår att han kräks efter matning och riskerar att kvävas. Men hon kan inte på personalens uppmaning visa spår av att han kräks. Hon är utagerande och får upprepade utbrott. Styvpappan filmar personalen vid upprepade tillfällen, vilket upplevs som provocerande. Han förbjuds att göra det och man upprättar stränga förhållningsregler för föräldrarna. Vid ett tillfälle vid matningen undrar A hur mycket han ska få. Till bilden av A hör att han har en medfödd utvecklingsstörning.

I ett oöversiktligt ögonblick rymmer familjen bokstavligt talat från vårdinrättningen i Norge. De tar sig tillbaka till Sverige och till den läkare som tidigare haft hand om pojken. Ett par veckor senare får vården i Norge en fråga om de kan skicka rullstolen som användes av A. De svarar att han inte behöver den. Vid en ny kontakt ett halvår senare meddelar BUP i Sverige att A är apatisk, har sond och är okontaktbar. Familjen hade då ännu inte fått uppehållstillstånd.

Vad ska man dra för slutsatser av detta?

När det gäller den 17-årige pojken har hans förändrade beteende under avvisningen framhållits som ett exempel på simulering. När han kom till Norge var han svårkontaktbar och kunde gå, om än med viss svårighet. Under avvisningen tar han plötsligt olika initiativ, som att ta av sig blöjan och börja ringa när de landar i Moskva. Hans lillasyster däremot tycks inte ha uppvisat någon större förändring i sitt beteende vid avvisningen. Bara en viss förbättring noteras i journalen. Här finns det inget i journalerna om manipulerande beteende hos föräldrarna. Barnens medföljande i Norge och vid avvisningen var deras farmor. Hon beskrivs som stöttande. Pappan var inlagd på psykklinik och utvisades några dagar senare än barnen och farmodern.

I fallet med den åttaåriga flickan, de 16-åriga tvillingarna och A finns ett flertal indikationer på manipulering och/eller vanvård av barnen i journalerna. Utan mer kunskap om fallen är det svårt att dra några säkra slutsatser. Men mycket pekar i den riktningen.

Sammanfattningsvis konstaterar jag att de "norska" barnen var kända för UG när programmet gjordes. Men man tolkade dem på ett helt annat sätt än vad till exempel Filter nu gör, vilket framgår av den tidigare nämnda artikeln på UG:s hemsida 2006 där det hävdades att A:s tillstånd inte förbättrades i Norge och att han inte manipulerades utan var sjuk på riktigt. Ett bevis för detta skulle också vara att hans tillfrisknande gick oerhört långsamt efter att familjen till slut fått uppehållstillstånd i Sverige.

Jag ställer mig tvivlande till detta. Går det att bortse från journalernas noteringar om mammans manipulativa beteenden och att A inte betedde sig apatiskt i Norge? Är det omöjligt att tänka sig att A traumatiserades så allvarligt av föräldrarnas beteende och kanske medvetna vanvård att han faktiskt blev sjuk på riktigt? Det skulle kunna förklara hans långsamma tillfrisknande. Hans utvecklingsstörning kan också ha spelat en förödande roll och gjort honom sårbar för manipulation.

***